

CƏNUBİ QAFQAZIN ORTA TUNC DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİ

Abbas Q. Seyidov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: *Naxçıvan, Urmiya ətrafı, Anadolu, Cənubi Qafqaz, boyalı qablar mədəniyyəti*

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində tədqiq olunan Orta Tunc dövrü abidələrinin Cənubi Qafqazın Orta Tunc dövrü mədəniyyəti arasında tutduğu yerə diqqət yetirilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrün bütün mərhələləri Naxçıvan abidələrində ardıcılıqla əks olunub. Naxçıvanın Orta Tunc dövrü abidələrinin Cənubi Qafqazın həmdövr abidələri ilə müqayisəli təhlilindən məlum olur ki, Urmiya gölü ətrafında yerləşən Göytəpə, Haftavantəpə, Dinkatəpə, Naxçıvanda Qızılburun, Qız qalası, Şahtaxtı, I Kültəpə, II Kültəpə, Çalxanqala, Şərqi Anadoluda Van gölündən şərqdə yerləşən abidələr bu dövrdə boyalı qabların əsas istehsal mərkəzlərindən olmuşdur.

СРЕДНЕБРОНЗОВАЯ КУЛЬТУРА ЮЖНОГО КAVKAZA И ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА

Аббас Г. Сеидов

Ключевые слова: *Нахчыван, Урмия, Анатолия, Южный Кавказ, культура расписной посуды*

В статье уделено внимание месту изученных памятников среднебронзового века на территории Нахчыванской Автономной Республики среди культур среднебронзовых памятников Южного Кавказа. Исследования показывают, что все этапы этого периода отражены в памятниках Нахчывана. Сравнительный анализ памятников данного периода Нахчывана с современными памятниками Южного Кавказа показывает, что Гейтепе, Хафтавантепе, Динкатепе, расположенные вокруг озера Урмия, Гызылбурун, Гыз галасы, Шахтахты, Кюльтепе I, Кюльтепе II, Чалхангала в Нахчыване, и памятники к востоку от озера Ван в Восточной Анатолии были одним из главных производственных центров расписной посуды.

**MIDDLE BRONZE AGE CULTURE OF THE SOUTH CAUCASUS
AND NAKHCHIVAN MONUMENTS**

Abbas Q. Seyidov

***Keywords:** Nakhchivan, Urmia, Anatolia, South Caucasus, painted pottery culture*

The article focuses on the place of the Middle Bronze Age monuments studied in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic among the Middle Bronze Age culture of the South Caucasus. Research shows that all stages of this period are reflected in the monuments of Nakhchivan. A comparative analysis of the Middle Bronze Age monuments of Nakhchivan with the contemporary monuments of the South Caucasus shows that Goytepe, Haftavantepe, Dinkatepe, located around Lake Urmia; Gizilburun, Gız galası, Shahtakhti, Kultepe I, Kultepe II, Chalkhangala located in Nakhchivan, the monuments on the east of Lake Van in Eastern Anatolia were the main centers of production of painted pottery during this period.

Naxçıvanın Orta Tunc dövrü (e.ə. III minilliyin ortaları ilə e.ə. II minilliyin ortaları) abidələrinin tədqiqi göstərir ki, bu abidələr daha aydın stratigrafiyaya malikdir. Bu dövrün bütün mərhələləri Naxçıvan abidələrində ardıcılıqla əks olunur. Bu isə, regionda əhalinin uzun müddət məskunlaşması, şübhəsiz ki, ərazinin əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olması, həmçinin Yaxın Şərqi qədim mədəniyyət mərkəzlərinə yaxınlığı ilə bağlı olmuşdur.

Orta Tunc dövrünün formalaşması haqqında tədqiqatçılar arasında bir neçə fikir mövcuddur. Bəziləri belə hesab edir ki, Orta Tunc dövrü mədəniyyəti Cənubi Qafqaz ərazisinə Ön Asiya etnik qrupları tərəfindən gətirilmişdir. Ç.Barney, C.Mellart isə bu mədəniyyətin yayılmasını cənubdan deyil, şimaldan - hind-avropa əhalisinin gəlişi ilə bağlayırlar [1]. Bu fikrə şərik olan və yanlış düşünən müəyyən tədqiqatçılar belə hesab edir ki, İran, Şimali Qafqaz və Kiçik Asiyadan gələn tayfaların yerli əhalini assimlyasiya etməsi nəticəsində e.ə. III minilliyin sonlarında Cənubi Qafqaz ərazisində Orta Tunc dövrü mədəniyyəti meydana çıxmışdır [258, s. 20]. Lakin bu dövrün tədqiqi ilə məşğul olan əksər tədqiqatçılar gil məmulatını, tikinti texnikasını və s. əsas götürərək, İlk Tunc və Orta Tunc dövrü mədəniyyətlərinin arasında genetik bağlılığın olduğunu göstəririlər [3; 4; 5; 6]. Xüsusilə, Naxçıvan ərazisində O.Həbibullayev, V.Əliyev, V.Baxşəliyev, bu əsərin müəllifi və d. tərəfindən ardıcıl aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələri sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində Orta Tunc dövrü mədəniyyəti İlk Tunc dövrü mədəniyyətinin təbii davamı kimi

meydana çıxmışdır [7; 8].

Qafqazşünas arxeoloq K.Kuşnaryeva Cənubi Qafqaz ərazisində orta Tunc dövrünə aid əvvəllər iki—"Qərbi Zaqafqaziya" və "Trialeti" mədəniyyətinin, sonra isə daha iki—"Karmirberd" (Təzəkənd) və "Karmirvəng"—(Qızılvəng) mədəniyyətinin olduğunu göstərir və Sevan-Üzərlik qrupuna aid olan abidələri də buraya əlavə edir. O, "Qızılvəng mədəniyyəti" deyərkən, boyalı qablarla zəngin olan Naxçıvan ərazisində yerləşən Qızılburun abidəsini göstərməklə yanaşı, millətçilik hisslərinin təsiri altında bu abidəni həm də "Karmirvəng" adlandırır [9, s.94-95,164]. Necə deyərlər, erməni yalanı və xisləti hər zaman göz qabağındadır.

Lakin qeyd etməliyik ki, əvvəla, Qızılburun abidəsi heç bir zaman, heç kəs tərəfindən "Karmirvəng" kimi adlanmayıb. Bu, Tiflis ermənisi olan K.Kuşnaryevanın şəxsi illuziyasıdır ki, Azərbaycan ərazisində yerləşən bir abidənin adı ilə bağlı söz birləşməsini digər xalqın (həm də özünün) mənşəyi ilə bağlamağa cəhd göstərir və burada xarabalıqları olan monastrı əsas kimi göstərir. İkincisi, bu ərazidə vaxtilə mövcud olmuş monastr son orta əsrlər dövrünə aiddir və onun Tunc, Dəmir dövrləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Üçüncü, o yer əhali arasında "Qızılburun" adlanır. "qızıl" sözü türk dilində "qırmızı" deməkdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, vaxtilə Rusiya Elmlər Akademiyası Leninqrad (indiki S-t Peterburq) filialının "Qafqaz arxeologiyası" şöbəsinin müdiri işləyən Karina Kuşnaryeva 1988-1990-cı illər arasında mənim dissertasiya işimin dəfələrlə həmin institutda müzakirə olunmasına və mənə "sənin şox gözəl dissertasiya işin var" deməsinə baxmayaraq, müdafiə etməyimə razılıq vermədi.

Başqa bir yerdə yenə də K.Kuşnareva, təhrifə yol verməklə, Cənubi Qafqaz arxeologiyasına yanlışlıq gətirmiş, Naxçıvanın boyalı qablarla zəngin olan abidələrini qismən son "Trialeti mədəniyyəti"nin sərhədləri daxilində göstərib. Lakin, sonra özü də etiraf edib bildirib ki, «dördüncü stil» keramika adlanan boyalı qablar mədəniyyətinin ilkin məkanı məhz Naxçıvan-Urmiya rayonudur və demək olar ki, bu stil keramikaya Cənubi Qafqazın başqa yerlərində rast gəlinmir. Belə arxeoloji materiallar qarışıq şəkildə ancaq Cənubi Azərbaycan ərazisindən məlumdur ki, bu da həmin abidələrin eyni arxeoloji mədəniyyətə aid olduğunu deməyə əsas verir [9, s.163-167].

Araşdırmalar tam mənada sübut edir ki, «Naxçıvan mədəniyyəti» kimi tanınan bu mədəniyyət sonralar qonşu şimal və qərb bölgələrə məhz bu ərazidən yayılmışdır.

Naxçıvanın Orta Tunc dövrü abidələrinin tikinti texnikasında da Cənubi Qafqaz abidələri ilə müqayisədə müəyyən bənzər və fərqli cəhətlər nəzərə çarpır. II Kültəpə yaşayış yerində rast gəldiyimiz müdafiə divarı çay daşlarından hörülmüş təməl üzərində, dördkünc formalı çiy kərpicdən

tikilmişdir. Kərpiclər bir neçə sıra düzülmüş və gil məhlulla möhkəmləndirilmişdir. Narınqalanın divarı ümumi planda beşkünc formalı olub, küncləri yuvarlaqdır [5, s.28].

Azərbaycanda Qaraköpəktəpə, Üzərliktəpə və Göytəpə (Urmiya hövzəsi) kimi abidələrdə də müdafiə divarı eyni texnika ilə tikilmişdir. Üzərliktəpənin müdafiə divarı daha yaxşı qalmışdır. Divardakı kərpiclərin ölçüləri 38x38x8, 40x40x8, 42x42x8, 46x46x8, 48x48x8 sm-dir. Kvadrat formalı kərpiclər 7 sıra düzülərək, gil məhlulu ilə bərkidilmişdir.

Qeyd edək ki, Naxçıvanın İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış çiy kərpiclər uzunsov, Orta Tunc dövrünə aid çiy kərpiclər isə dördküncdür. Lakin II Kültəpənin İlk Tunc dövrü təbəqəsinin ən üstə yerləşən birinci və ikinci tikinti qatlarında aşkar olunan düzbucaqlı evlər və onların tikintisində istifadə edilən çiy kərpiclər dördkünc formalıdır. Bu da İlk Tuncdan Orta Tunca keçid mərhələsinin tikinti texnikasında və materialında genetik bağlılığın olduğunu göstərir.

Orta Tunc dövrü yaşayış yerlərində aşkar olunan tikililər düzbucaqlıdır. Lakin onlar tikinti texnikasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə yaşayış evləri II Kültəpədə daha yaxşı tədqiq olunmuşdur. Onlar daş təməl üzərində tikilmiş kərpic evlərdən ibarətdir. Binaların döşəməsi gillə suvanmış, bəzi hallarda kərpiclə örtülmüşdür. Bəzi binaların içərisində təsərrüfat quyularına rast gəlinmişdir [5, s.35].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Üzərliktəpədə aşkar olunan düzbucaqlı evlər tikinti texnikasına görə fərqlənir. Ağacdən qurulan bu evlərin divarları qalın çubuqlardan düzəldilmiş və gillə suvanmışdır. Evin torpaq döşəməsi həsirlə örtülmüşdür. Araşdırmalar göstərir ki, bu tip evlərdən Üzərliktəpədə uzun müddət istifadə olunub [9, s.154]. Belə evlərə Azərbaycanın şimal bölgəsində - Sərkərtəpə abidəsində də rast gəlinib [10, s. 257-259].

Azərbaycanın digər bölgələrində aşkar olunan bu dövrün arxeoloji abidələri Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Orta Tunc dövründə daş qarışıq torpaq kurqanlara və onların kromxlor əhatə olunmasına Azərbaycan ərazisində yerləşən bir sıra abidədə rast gəlinir. Daş qutu tipli qəbir abidələri Naxçıvan ərazisində geniş yayılıb. Naxçıvanın Orta Tunc dövrünə aid yaşayış yerləri ilə qəbir abidələrinin materialları bir-birini tamamlayır. Bu ərazinin Orta Tunc dövrü qəbirləri əsasən torpaq və daş qutu tipli olub, üzəri torpaq qarışıq kurqanla örtülüb. Bir qrup qəbirdə ölünün olduğu kimi (inqumasiya) basdırılmasına (Çalxanqala kurqanları, Qızılburun, Ağsal nekropolu və b) və ikinci qrupa aid skeletsiz qəbirlərə (I Şahtaxtı, II Şahtaxtı, Kükü və b.) rast gəlinir. Həmçinin tək, cüt və kollektiv dəfn (Qızılburun, Naxçıvan nekropolu və b.) adətləri qeydə alınmışdır.

Naxçıvanın Orta Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin öyrənilməsi zamanı bu ərazidə ilk dəfə olaraq kurqan tipli abidələrə rast gəlinib. Qeyd edək

ki, Azərbaycanın digər bölgələrində [3, s. 35-38] olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də İlk Tunc dövrünə aid kurqanlar qeydə alınıb [11, s.71-75].

Naxçıvanın haqqında danışılan dövr abidələrindən aşkar olunan gil məmulatı əsasən qulpsuz olmasına, rənginə, tərkibinə və naxışlanma texnikasına görə iki böyük qrupa ayrılır. Çəhrayı və qırmızı bişimli birinci qrupa aid boyalı keramika Naxçıvan və Urmiya ətrafı arxeoloji abidələri üçün xarakterikdir. Azərbaycanın digər regionlarında isə, əsasən qara cilalı, cızma və basma naxışlı boz və qara rəngli qablar geniş yayılmışdır. Bu rayonlarda boyalı qablara az rast gəlinir.

Naxçıvan abidələrində tez-tez izlənən düz, dalğalı xətlərlə, üçbucaq formalı naxışlarla bəzədilmiş monoxrom boyalı keramika Üzərliktəpənin III təbəqəsindən də məlumdur. Lakin bu keramika aşkar edilmiş materialın cəmi iki faizini təşkil edir. Cənubi Qafqazda monoxrom boyalı küpələr Gürcüstan və Ermənistan Respublikasının ərazisində də aşkar olunub. Gürcüstanda monoxrom boyalı küpələr Trialeti kurqanlarından əldə edilib. Bu qabların naxışlama motivi Naxçıvan abidələrindən aşkar olunan keramikanın bəzəmələrini tamamilə təkrar edir. Ermənistan Respublikası ərazisindən monoxrom boyalı küpələr məlumdur [9, s.92-163, şəkil 54, s.100-133, 155, şəkil 58]. Cənubi Qafqazın bu regionundan aşkar olunan boyalı qablar, bilavasitə Naxçıvan abidələrindən tapılan boyalı qablarla oxşardır.

Polixrom boyalı qablar isə Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda əsasən Naxçıvan arxeoloji abidələrindən aşkar edilib. Azərbaycanın digər rayonlarından polixrom qablar tək-tək nümunələrlə bəllidir. Polixrom boyalı qablar Şərqi Anadoluda da geniş şəkildə yayılıb [12, s. 25-44]. Naxçıvan və Urmiya ərazisindən fərqli olaraq, boyalı qablar Azərbaycanın digər rayonlarında forma verməyən parçalarla və az miqdarda təmsil edilib.

Gürcüstanın Orta Tunc dövrünə aid zəngin kurqanlarında tək-tək nümunələrlə boyalı qablara rast gəlinir. Gürcüstanın cənub ərazilərindən tapılan, qırmızı üzərindən qara rənglə çəkilmiş dalğalı xətlərdən ibarət olan boyalı qabları tədqiqatçılar cənub bölgələrinin təsiri ilə bağlayırlar. Müasir Ermənistan Respublikası ərazisində Gürcüstana nisbətən boyalı qablar daha çoxdur. Bu monoxrom boyalı qablar qırmızı üzərindən qara rənglə çəkilmiş üçbucaqlarla və romlarla naxışlanıb. Qərbi Azərbaycan ərazisindən tapılan monoxrom boyalı qablar müxtəlif qəbirlərdən əldə edildiyindən, onların dəqiq xronologiyasını vermək mümkün deyil. K.Kuşnaryeva eyni zamanda qeyd edir ki, boyalı qabların mərhələləri Azərbaycandan başqa Cənubi Qafqazın digər respublikalarının ərazisində izlənmir və Naxçıvanın boyalı qablarının bənzərlərinə heç yerdə rast gəlinmir. Naxçıvan abidələri tək-cə qəbirlərlə deyil, yaşayış yerləri ilə də təmsil olunurlar [9, s.100, 127, 136, 140, 163-164, şəkil 50-53].

Naxçıvanın Orta Tunc dövrü abidələrinin Cənubi Qafqazın həmdövr

abidələri ilə müqayisəli təhlilindən məlum olur ki, Urmiya gölü ətrafında yerləşən Göytəpə, Haftavantəpə, Dinkatəpə, Naxçıvanda Qızılburun, Qız qalası, Şahtaxtı, I Kültəpə, II Kültəpə, Çalxanqala, Şərqi Anadoluda Van gölündən şərqdə yerləşən abidələr Orta Tunc dövründə boyalı qabların əsas istehsal mərkəzlərindən olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Burney C.A. Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian studies*, 1958. vol. VIII, pp. 157-199.
2. Симонян А.Е. Культура эпохи средней бронзы северных районов Армянского нагорья. Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук. Ленинград: 1954, 19 с.
3. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
4. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 164 s.
5. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, "Элм", 1991, 256 с.
6. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, "Элм", 1982, 314 с.
7. Вахşılıев V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: Azərbaycan nəşr., 1995, 62 s.
8. Seyidov A.Q. Naxçıvan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 2000, 318 s.
9. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э. Санкт-Петербург: 1993, 312 с.
10. Мусаев Д.Л. Археологические исследования поселения ранней бронзы на Бориспольтепе. Тезисы докладов. Всесоюзной археологической конференции, Баку: 1985, с.257-259.
11. Aşurov S.H. Naxçıvanın tunc dövrü qəbir abidləri və dəfn adətləri //Azərbaycan Arxeologiyası, Bakı, 2004, s.71-75.
12. Çilingiroğlu A. Qaziantep muzesindeki Van-Urmiye boyalıları. Ege Universitesi Arxeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi. V., 1990, s.25-44.